

БИБЛИОТЕКА
• КЪМ ИЗВОРИТЕ •

ЗОГРАФСКИ МОНАСТИР

В Зографската издателска поредица Библиотека **•Към изворите•** се публикуват изворни текстове от манастирския архив, както и стойностни трудове върху родната и общобалканска църковна история и култура, основани на изворов материал.

Автори: Надя Данова, Кета Мирчева, Димитър Пеев, Олга Тодорова, Светлана Иванова
Оформление на корицата: Милена Вълнарова

© Зографска света обител, Света Гора Атон, 2020
© Фондация „Наследство на Зографската света обител“, 2020
© Надя Данова, Кета Мирчева, Димитър Пеев, Олга Тодорова, Светлана Иванова – автори

<https://zografnasledstvo.com/>
ISBN 978-

ПРЕДИСЛОВИЕ

Целта на това издание е да направи достъпен за читателската публика в неговата цялост един важен и често използван писмен паметник от епоха, за която науката все още не разполага с достатъчно българоезични исторически извори. Публикацията представя кондиката, съхранявана под № 0231 според каталога на ръкописите в библиотеката на Зографската обител „Св. Георги“ в Атон¹ (по-нататък Зогр. № 231²). Изданието се осъществява с разрешението на игумена на Зографската обител архимандрит Амвросий, на когото изказваме гореща благодарност за това, както и за предоставените ни дигитални копия на ръкописа.

Пръв за съществуването на кондиката съобщава през 1942 г. Михаил Ковачев. В труда си „Зограф. Изследвания и материали“ той разказва за намерена от него в Зографския параклис „Св. св. Козма и Дамян“³ кондика, която, според неговата преценка, поради съдържащите се в нея исторически данни „държи първо място

сред всички други стари и нови зографски ръкописи и нейното обнародване е необходимо“⁴. При това първо оповестяване на паметника той се ограничава да спомене съдържащото се там описание на пожара в Солун от 1734 г. и да публикува само няколко записа, включващи името Паисий, които според него се „отнасят до първия български историк Паисий Хилендарски“⁵. По различни причини М. Ковачев не успява да осъществи издаването на кондиката нито тогава, нито по-късно. Все през 1942 г. той публикува и статия, посветена на връзките на Зограф с град София⁶, в която използва сведения от намерения от него нов паметник. Трябва да отбележим, че в нея са включени записи от листове, които вече не съществуват. Освен това, има значително разминаване в посочената от Ковачев фолиация и тази на ръкописа, с копие от който разполагаме днес⁷. На следващата 1943 г. излиза от печат и друга статия на същия изследовател, посветена на Зограф и македонските българи⁸. В нея той разширява информацията за кондиката и публикува записи, отнасящи се до поклонници от македонските селища. Паметникът е споменат и в книгата на Димитър Зографски, посветена на Светогорските манастири, където авторът погрешно твърди, че това е „хилендарска кондика от XVIII в. за дарения и помощи из разни кътища на българските земи“,

¹ Райков, Б., Ст. Кожухаров, Х. Миклас, Хр. Кодов. *Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора*. С.: CIBAL, 1994, с. 125.

² Съгласно новата система на сигниране на архива на Зографския манастир, в категория „кондики“ съществува архивна единица с номер Конд. № 231, която е различна от Зогр. № 231, и не трябва да бъде идентифицирана с първата.

³ М. Ковачев допуска грешка, говорейки за параклис на св. св. Козма и Дамян (Ковачев, М. *Зограф. Изследвания и материали*. Ч. 1. С.: Военно-книгоиздателски фонд, 1942, с. XXVIII). Както е добре известно, в Зографския манастир има параклис на преподобни Козма Зографски, различен от светите безсребърници и чудотворци св. св. Козма и Дамян. Същата грешка правят и А. Василиев и А. Божков в своята монография, посветена на Зограф (Божков, А., А. Василиев. *Художественото наследство на манастира Зограф*. С.: Наука и изкуство, 1981, с. 193). Параклиът, за който става дума, се намира на втория етаж на съборния храм и, както обяснява Д. Зографски, е старият параклис, посветен на св. Козма Зографски. – Зографски, Д. *Света-гора – Зограф в миналото и днес*. С.: Зографски манастир, 1943, с. 94.

⁴ Ковачев, М. Цит. съч., с. XXVIII.

⁵ Пак там.

⁶ Ковачев, М. Град София и Зографският манастир през XVIII–XIX векове. – *Сердика*, 1942, № 9–10, с. 81–96.

⁷ Според краткото описание на паметника в изданието през 1994 г. от Божидар Райков, Стефан Кожухаров, Хайнц Миклас и Христо Кодов каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зограф, по време на съставянето му броят на листовите на кондиката бил 217. В каталога е отпечатано и факсимиле от л. 2г на кондиката (Райков Б., Ст. Кожухаров, Х. Миклас, Хр. Кодов. Цит. съч., с. 379).

⁸ Ковачев, М. Зограф и българите в Македония през XVIII век (известия в Зографската кондика). – *Македонски преглед*, 1943, № 3, с. 58–76.

уж донесена в Зограф от Паисий Хилендарски⁹. Зографската кондика е използвана и цитирана многократно в изследванията на Иван Радев, посветени на таксидиотството¹⁰, както и в книгата му за връзките на Зограф с Русенска епархия¹¹. На значението на паметника като извор за българската история Ив. Радев посвещава и една от своите последни публикации, в която убедително аргументира тезата, че споменатите в кондиката монаси с име Паисий са различни от Паисий Хилендарски¹². Специално внимание на документа във връзка с други три кондики/сметководни книги на манастира в последно време отделихме и ние, като се постарахме да потърсим мястото и значението му като източник на различни сведения за историята на Зографската света обител през XVIII и началото на XIX в.¹³.

Кондиката Зогр. № 231 документира дейността на манастирското братство, свързана с пътуванията на неговите членове, т.нар. таксиди (от гръцкото *ταξίδι* – „пътуване“) или „път“ („път“, „пътнина“), до отделни селища с цел събиране на милостиня и дарения за манастира, като най-ранният запис е от 1734 г., а най-къс-

ната дата, вписана в кондиката, е от 1816 г. Изворът се състои от 203 листа бяла груба хартия с размер 320×173 мм. Не разполагаме с информация в кой момент и от кого е правена служебната фолиация на кондиката¹⁴. Ръкописът е в лошо състояние, като от него липсват множество листове, а други са проядени. Според бележка върху корицата, изписана със стария правопис (отпреди 1945 г.), от него липсват листовите 76, 80, 82, 83, 104, 105, 109, 133, 146, 150, 151, 179, 192, 193, 194. На 69 листа от кондиката няма записи¹⁵. Подвързията е оригинална: дебел картон, обвит в кожа. Водният знак представлява грозд и корона, който до голяма степен отговаря на описания от Аспарух Велков воден знак на хартията, разпространена в Османската империя през 30-те години на XVIII век¹⁶. Основният тип писмо е нов полукурсив, който на много листове преминава в бързопис. На л. 2r има украса от малка еднолинейна неоцветена заставка от преплетени кръгове в балкански стил. Текстовото поле не навсякъде е спазвано и не е еднакво на всички листове.

Записите са на новобългарски език, но на няколко места в текста се срещат и записи на гръцки език. Голяма част от вписванията са датирани, но не е спазен строг хронологичен ред при внасянето им. На пръв поглед ранните записи са по-малко в сравнение с по-късните, но значителна част от недатираните вписвания (над 200), които подлежат на датироване въз основа на почерците и местоположението си в кондиката (л. 4v–35v), всъщност биха могли да бъдат отнесени към 40-те – 50-те години на XVIII в. Кондиката е писана от множество ръце. Така например листовите 1r и 1v са изписани

⁹ Зографски, Д. Цит. съч., с. 121. По-късно той твърди, че в манастира заедно с Хилендарския писмовник от 1782 г. се съхранява и Хилендарска хроника (за каквато липсват други сведения), и двете донесени в Зограф от Паисий Хилендарски, но съобщава и за т. нар. Зографска кондика, започната през 1734 г. и съдържаща приписка за пожара в Солун, вж. Болутов, Д. *Български исторически паметници на Атон*. С.: Наука и изкуство, 1961, с. 96, 101.

¹⁰ Радев, И. *Таксидиотството и таксидиоти по българските земи през XVIII–XIX век*. С.: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008.

¹¹ Радев, И. „Зограф“ и Русенска епархия. Велико Търново: Абагар, 2016.

¹² Авторът смята, че единствено записът на лист 63, отнасящ се до Хилендарец, без назоваване на името на конкретния монах, би могъл да се отнася до П. Хилендарски, вж. Радев, И. Сред страниците на „Зографската кондика“ от XVIII век (фрагменти от ръкописа). – Електронно списание LiterNet, 09.04.2018, № 4 (221), достъпно на <https://litenet.bg/publish2/ivanradev/povoopovesteni-2.htm>, консултирано на 4.05.2020 г.

¹³ Данова, Н., К. Мирчева, О. Тодорова, С. Иванова. Четири зографски кондики от XVIII – началото на XIX век. – В: Пеев, Д., М. Димитрова, Е. Дикова, Г. Банев, Л. Ненова (съст.). *Зографски сборник. Зографският архив и библиотека. Изследвания и перспективи*. Света гора: Зографски манастир, 2019, с. 350–412.

¹⁴ В каталога на Б. Райков, Ст. Кожухаров, Х. Миклас и Хр. Кодов (Цит. съч., с. 125) е вписано, че кондиката има 217 листа. Възможно е това да се дължи на предоверяване на по-късния запис на гърба на предната корица.

¹⁵ Зогр. № 231, л. 43v, 44v, 45r, 45v, 46v, 47r, 50r, 52r, 53v, 54v, 56v, 58v, 61v, 67v, 69v, 70r, 71v, 73r, 74r, 77v, 79v, 81v, 85v, 86r, 91v, 93r, 98v, 99v, 101v, 103v, 105r, 107r, 109v, 110r, 111r, 113v, 114v, 118r, 119r, 120v, 123r, 128v, 129r, 130r, 130v, 131r, 131v, 133v, 134 r, 136r, 138v, 139r, 141v, 142v, 144v, 148r, 148v, 150v, 151v, 158v, 159v, 160v, 161v, 166v, 167v, 173v, 184r, 195r, 200r.

¹⁶ Velkov, A. *Les filigranes dans les documents ottomans. Divers types d'images*. S.: Editions „Texte – A. Trayanov“. 2005, p. 28, 385.

* * *

от йеромонах Атанасий, който учредява кондиката, а л. 2v и 3r – от проигумен Йоаникий. Освен тях се открояват още няколко повтарящи се „ръце“ на основни писачи, които правят многобройни вписвания в определени периоди, но чиято идентичност не може да бъде установена на този етап. Сред тях трябва да отбележим един, който прави 16 записа между 1735 и 1740 г.¹⁷, един – с 27 записа от 1753–1758 г.¹⁸, един – с 11 записа от 1755–1759 г.¹⁹, един – с 54 вписвания между 1761–1772 г.²⁰, един – с 41 записа за периода 1773–1779 г.²¹, един – с 13 записа от 1779–1786 г.²² и един – със 17 записа от 1792–1790 г.²³. С други шест различни почерка²⁴ пък са направени голяма част от записите от 1799 до 1816 г. – 4 от 1799/1800 г.²⁵, 2 от 1801 г.²⁶, 24 между 1801 и 1805 г.²⁷, 3 от 1803 г.²⁸, 11 между 1804 и 1806 г.²⁹ и 43 между 1806 и 1816 г.³⁰.

¹⁷ Зограф. № 231, л. 3r, 3v, 5v, 7r, 8r, 9r, 11r, 12r, 17r, 46r. Тук и при следващите изброявания в някои случаи броят на листовите се различава от броя на записите, тъй като на някои листове броят на записите е повече от един.

¹⁸ Зограф. № 231, л. 36r, 54r, 62r, 72r, 75r, 78v, 96r–97r, 100r, 101r, 102r, 103r, 104r, 116v, 124v, 174r–177r.

¹⁹ Зограф. № 231, л. 13r, 18r, 48r, 48v, 49r, 52v, 63r, 68v, 75v, 89v, 116v.

²⁰ Зограф. № 231, л. 41r, 43r, 85r, 96v, 97v, 108r, 118v, 122r, 126r, 126v, 127r, 140r, 141r, 141v, 143r, 145r, 146r, 149r, 151r, 152r, 153r, 156r, 162r, 162v, 163r, 163v, 164r, 165r, 168r, 168v, 172r, 172v, 180r, 183r, 186r, 187r, 188r, 188v, 189r, 190v, 191r, 192r, 193r, 193v, 194v, 196v, 197r, 198v, 201r, 201v, 202v, 203v.

²¹ Зограф. № 231, л. 6v, 37r, 40r, 40v, 48r, 51v, 53r, 57r, 60r, 62r, 63v, 67r, 78r, 79r, 85r, 89r, 90r, 91v, 92r, 93v, 94r, 95v, 96r, 98r, 107v, 114r, 115v, 147r, 147v, 156v, 157r, 189r, 189v, 194r, 194v, 198v.

²² Зограф. № 231, л. 69r, 102r, 102v, 117r, 158r, 159r, 172v, 173r, 182r, 193v, 196r, 203r.

²³ Зограф. № 231, л. 42r, 100v, 119r, 120r, 133r, 156r, 156v, 159r, 160r, 170r, 179r, 180v, 181r.

²⁴ За съвпадението на част от тези ръце с писачите в Конд. № 55, 245 и 246 вж. Данова, Н., К. Мирчева, О. Тодорова, С. Иванова. Цит. съч., с. 358–370.

²⁵ Зограф. № 231, л. 110v, 129v.

²⁶ Зограф. № 231, л. 134v.

²⁷ Зограф. № 231, л. 112r, 115r, 117v, 134v, 139v, 157v, 161r, 165v, 166r, 169r, 169v, 171r, 180r, 181v.

²⁸ Зограф. № 231, л. 139v, 166r, 183v.

²⁹ Зограф. № 231, л. 111v, 113r, 161r, 165v, 166r, 167r, 181v, 184v, 194r.

³⁰ Зограф. № 231, л. 76v, 81r, 90v, 99r, 111v, 121r, 122v, 135r, 135v, 161r, 165v, 166r, 167r, 171v, 180r, 196r, 199v.

Зографската обител „Св. Георги“, както е добре известно, е основана през X век, като точната дата на нейното създаване продължава да бъде предмет на спор между учените³¹. Застъпва се мнението, че докъм средата на XII в. е била гръцки манастир и не е много ясно откога точно в нея вземат превес българските монаси. През 1169 г. неин игумен е българинът Симеон³², а през втората половина на XIII в. четири византийски документа от 1253, 1276, 1279 и 1286 г. я споменават като „Светия манастир на българите“³³. Изследователите обръщат специално внимание на етническата ситуация около Зограф, която е илюстрирана от топонимите „Баница“, „Вирос“ и „Провлакас“, свързани със славянските поселения в Атон³⁴. Според последните проучвания постепенното утвърждаване на манастира като „български“ – чрез увеличаване броя на славянските/българските монаси, чрез дарения от български владетели за него, чрез установяването му като важно средище/модел на славянската книжнина, изглежда, трябва да се свърже с увеличаването на ролята на Света гора като център на православия по време на и след латинското нашествие в края на XII и през XIII в. и превръщането ѝ във важен идеологически център, включително и за българската държава³⁵.

³¹ За различните мнения относно датировката на основаването на обителта и нейното „побългаряване“ вж. Божилов, И. Основаването на Светата Атонска българска обител Зограф. Легенди и факти. – В: Гюзелев, В., Ат. Божков, Ст. Кожухаров, Б. Райков, Н. Шиваров (ред.). *Светогорска обител Зограф*. Т. 1. С.: УИ „Св. Климент Охридски“ – ИФ, Фондация „Св. Климент Охридски“, 1995, с. 13–21; Матанов, Хр. Към историята на един имотен спор между Зограф и Хилендар през 14 век. – В: Гюзелев, В., Ат. Божков, Ст. Кожухаров, Б. Райков, Н. Шиваров (ред.). *Светогорска обител Зограф*. Т. 1. С.: УИ „Св. Климент Охридски“ – ИФ, Фондация „Св. Климент Охридски“, 1995, с. 23–31.

³² Павликианов, К. *История на българския манастир Зограф от 980 до 1804 г.* С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005, с. 25.

³³ Пак там, с. 29–31, Pavlikianov, C. *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou*. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, р. 37, 184.

³⁴ Pavlikianov, K. *The Mediaeval...*, p. 36.

³⁵ Чешмеджиев, Д. Българите и Атон до края на XIV век. – *Poznańskie studia slawistyczne*, 2016, No 10, p. 53–68.

По тази и редица други причини и обстоятелства Зографската обител посреща османското нашествие като „български“ манастир. Съдбата му след завоеването (Света гора попада окончателно под османска власт през 1424 г., а Солун е завладян от османците през 1430 г.³⁶) не се отличава от тази на цялата атонска монашеска общност, като манастирът запазва ролята си на духовен и книжовен център за българите и славяните. Това става възможно благодарение на препотвърждаването на правото на собственост върху наследените от предходния период големи манастирски имоти от страна на османската власт³⁷, на щедрите дарения от владетелите на Влашко и Молдова³⁸, а по-късно – и на помощта, предоставяна от московските царе³⁹. Монашеските общности имат право и прибягват към закупуване и на недвижими имоти, получават дарения от по-заможни лица и най-обикновени християни под формата на милостиня, а всичко това подпомага поддържането на доброто им благосъстояние.

Събитието, което несъмнено има сериозни последици за по-нататъшната съдба на Атонските манастири, в това число и на Зограф, е

³⁶ Павликианов, К. *История...*, с. 75.

³⁷ Вж. Кипровска, М., Г. Бойков. Колекция от османски документи от архива на Зографския манастир: предварителни бележки върху нейното състояние, съдържание, значимост и перспективи за работа. – В: Пеев, Д., М. Димитрова, Е. Дикова, Г. Банев, Л. Ненова (съст.). *Зографски сборник. Зографският архив и библиотека. Изследвания и перспективи*. Света гора: Зографски манастир, 2019, с. 318–349 и посочената там литература.

³⁸ Конкретно за Зограф вж. Захарюк, П. Връзките на Молдова със Зографския манастир на Света гора. Състояние на проучванията. – В: Пеев, Д., М. Димитрова, Е. Дикова, Г. Банев, Л. Ненова (съст.). *Зографски сборник. Зографският архив и библиотека. Изследвания и перспективи*. Света гора: Зографски манастир, 2019, с. 243–255; Захарюк, П., Г. Лазар, Д. Пеев, И. Билярски. Чек-лист на влахо-молдавските документи в архива на Зографския манастир. – В: Пеев, Д., М. Димитрова, Е. Дикова, Г. Банев, Л. Ненова (съст.). *Зографски сборник. Зографският архив и библиотека. Изследвания и перспективи*. Света гора: Зографски манастир, 2019, с. 256–317 и посочената там литература.

³⁹ Вж. *Русия, Атон и Рилският манастир (XI – началото на XX в.)*. Сборник документи. Съст. и превод А. Николов, Т. Георгиева, Й. Бенчева. С.: Фондация „Българско историческо наследство“, 2016 и посочената там литература.

предприетата през 1569 г. от султан Селим II кампания срещу неизрядно учредените от гледна точка на шериата църковни вакъфи, с която е нанесен тежък удар по икономиката на християнските институции на Балканите. За да преосноват вакъфите си и спасят от конфискация включените в тях свои недвижими имоти, манастирите са принудени на практика да ги преоткупят от държавата⁴⁰. Под този натиск на Атонските манастири се налага да поемат огромни финансови задължения, което тласка манастирите към търсенето на по-ефективни средства за оцеляването си. Разраства се и се усъвършенства институцията на пътуващите монаси таксидиоти и се мобилизират усилията за привличането на поклонници и събирането на милостиня в полза на отделните обители. За съжаление, ранната история на таксидиотската институция остава непроучена и мъглява, но хипотезата на сръбския османист Александър Фотич, според когото е много вероятно кризата от втората половина на XVI в. да е способствала ако не за генезиса на таксидиотството, то поне за неговото бързо разрастване и организационно усъвършенстване⁴¹, заслужава сериозно внимание.

Публикуваната тук кондика отразява точно този тип дейност на зографското монашеско братство и то за един период (XVIII – началото на XIX в.), когато тази дейност вече била по-

⁴⁰ Alexander, J. The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568–1569. – *Ο Αθως στους 14-ο–16-ο αιώνες*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, 1997, pp. 149–198; Fotić, A. The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and Their Estates at the Time of Selim II. – *Turcica*, 26, 1994, pp. 33–54; Kermeli, E. The Confiscation and Repossession of Monastic Properties in Mount Athos and Patmos Monasteries, 1568–1570. – *Bulg. Hist. Rev.*, 28, 2000, № 3–4, pp. 45–46; Мердзимекис, Н. Още за историята на светогорския манастир „Зограф“ в един турски документ от 1569 г. – В: Бакалов, Г., Ив. Добрев (ред.). *Международна конференция „Византийското културно наследство и Балканите“*. Сб. доклади. Пловдив, 2001, с. 176–185.

⁴¹ Fotić, A. Athonite Travelling Monks and the Ottoman Authorities (16th – 18th Centuries). – In: Ekrem Causevic, Nenad Moacanin, Vjeran Kursar (eds.). *Perspectives on Ottoman Studies. Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb, 2008*. Berlin: LIT Verlag, 2010, pp. 157–165.

лучила пълно развитие, та вероятно това наложило и тя да бъде отделно отчитана и проследявана. Йеромонах Атанасий, който учредява кондиката през 1734 г., изрично подчертава, че дотогава зографските монаси не са имали такъв тип документ: „вѣдѣщи дѣзъ непотрѣбни и мѣш(н)и пѣче вѣсе(х) зѣщо не имѣхѣ сѣю книгѣ ѡ монастрѣ зѡграфѣ(с)ки, та вѣправи(х) сѣю книгѣ да стои вѣ сѣсѣдѡхранищницѣ“. До този момент, както показват запазените в Зографския архив различни паметници, по всяка вероятност вписването и отчитането на милостинята ставало било чрез конкретни дарителски документи⁴², било чрез отразяването на имената на дарителите в манастирските поменици⁴³. В този смисъл Зографската кондика представлява опит за създаване на своего рода дарителски регистър. Показателно е обаче, че това бил регистър не само на пристигащите в Зограф поклонници и на оставената от тях лепта, но и регистър на таксидиотската дейност. В документа е водена стриктна отчетност за постъпващата в манастирския трезор „путнина“, т.е. за подаванията (в „сухи“ пари и/или вещи), които всеки таксидиот бил набрал по време на поредната си обиколка из близки и далечни земи, както и коя поклонническа група от кой точно таксидиот била доведена в манастира. Трябва да отбележим и че във въвеждащия запис за учредяването на кондиката инициаторът ѝ йеромонах Атанасий постановил първата половина на книжното тяло (допѡль сѣю книгѣ) да бъде заделена за „пътниците“ – т.е. за таксидиотите, а имената на поклонниците да бъдат вписвани чак във втората част⁴⁴. Този тип подредба може би це-

лял ясно да разграничи приноса на отделните таксидиоти за поддържането на манастира. Зад изискването за отделното вписване на имената на поклонниците във втората част обаче е възможно да са стоели и по-практични аргументи – например, че в определен период кондиката била ползвана и като поменик, т.е. имала е литургична употреба и така е било по-удобно да се намират имената, които да се поменават по време на богослужението. Впрочем този принцип на вписване не бил следван последователно и много скоро след започването на кондиката бил изоставен, при което записите за пристигащите таксидиоти и конкретният принос на поклонниците се преплели помежду си. Това обяснява отсъствието на хронологическа последователност в голяма част от регистрациите в кондиката. В определени случаи записите са водени хронологично, без значение откъде и от кого идват, в други случаи на едно място се събират и вписват последователно записи за поклонници от едно и също селище или регион, а в трети пък се регистрира приносът на отделни монаси за различни години. Не е ясно също дали вписванията в кондиката се правели от специално упълномощен за целта член на монашеското братство, на каквато мисъл навежда наличието на много записи от една и съща ръка за определени периоди, или в някои случаи и за някои години пристигащите монаси не правели това и собственоръчно.

Тези и други въпроси, които възникват при едно по-задълбочено запознаване с кондиката, вероятно тепърва ще привличат вниманието на изследователите, за което най-горещо се надяваме да допринесем с публикуването ѝ. В следващите няколко страници ще си позволим да очертаем в най-общи линии перспективите за по-нататъшни проучвания, които паметникът разкрива.

* * *

Преди всичко, когато бъде поставена в контекста на цялата запазена манастирска документация от XVIII – началото на XIX в., тази най-ранна кондика на Зографската света обител може да хвърли известна светлина върху еволюцията на славянските монашески канцеларски практики и по-специално – на тези на Атон през османската епоха.

⁴² Вж. напр. *Actes de l'Athos. IV. Actes de Zographou*. Publ. par W. Regel, E. Kurtz et B. Koroblev. Санктпетербург: Типография Императорской Академии наук, 1907, XII, pp. 179–182, 185–187.

⁴³ За този тип паметници вж. Иванов, Й. Поменици на български царе и царици. – *Изв. БИД*, 4, 1915, с. 219–229. Ново издание в Иванов, Й. *Избрани произведения*. Съст. и ред. Б. Ангелов. Т. 1. С.: Наука и изкуство, 1982, с. 143–152; Ковачев, М. *Зограф...*, с. XV–XXI. За интересни последни наблюдения за връзките между помениците вж. Парпулов, Г. Зографският царски поменик (ръкописи №№ 228 и 234). – В: Пеев, Д., М. Димитрова, Е. Дикова, Г. Банев, Л. Ненова (съст.). *Зографски сборник. Зографският архив и библиотека. Изследвания и перспективи*. Света гора: Зографски манастир, 2019, с. 113–119.

⁴⁴ Зогр. № 231, л. 2r.

Гръцкият термин „κώδιξ“/„κώδικας“ представлява заемка от латински език на термина „codex“. В гръцкия език „κώδιξ“/„κώδικας“ носи смисъла на сборник от закони, код и шифър. В областта на палеографията терминът означава стара ръкописна книга от различен материал – папирус, пергамент или хартия⁴⁵. Предава се на български в много случаи с понятието „кодекс“ или „кондика“, което се тълкува като „книга в община, при църковно настоятелство или еснафска корпорация, в която се вписват важни, необходими за запомняне неща“⁴⁶. И действително, канцеларската практика в българските селища през XVIII и XIX век показва употребата на понятието „кодекс“/„кондика“ именно за обозначаването на книга, в която се записват значими събития в живота на дадена църква⁴⁷, митрополия⁴⁸ или манастир⁴⁹, град-

ска община⁵⁰, производителна корпорация (еснаф)⁵¹ или училище⁵². В кондиките/кодексите се вписват протоколи от заседания на управителното тяло на съответната институция; решения по различни касаещи я въпроси, избори и назначения; преписи от документите, издавани от дадената институция; записи с финансово-имуществен характер. В кодексите/кондиките също така се вписват дарения, имената на дарителите и селището, от което те произхождат. Поради широкото разпространение на гръцкия език в редица от цитираните случаи кодексите се водят на гръцки или „смесено“ – на гръцки и на български език.

В рамките на широкия жанр *кондика* манастирските кондики представляват отделен „под-жанр“⁵³. За съжаление, засега липсва сравнително изследване на познатите манастирски

⁴⁵ Μπαμπινιώτης, Γ. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων, ερμηνευτικό, ετυμολογικό, орθογραφικό, συνωνύμων-αντιθέτων, κυρίων ονομάτων, επιστημονικών ορων, ακρωνυμίων*. Δεύτερη έκδοση. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 2002, σ. 978.

⁴⁶ Андрейчин, Л., С. Илчев, С. Младенов и кол. *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. 1. С.: БАН, 1955, с. 631.

⁴⁷ Снегаров, Ив. *Кодекс (кондика) на църквата „Св. Георги“ в Струга*. С.: БАН, 1964; Димов, Н. *Кодекс (Кондика) на църквата „Св. Богородица“ в Хасково*. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2001; Климент Браницки и Търновски (Васил Друмев). *Документи и материали*. Съст. и ред. М. Смолянинова. С.: Карина М., 2005, с. 15–69; *Ескиджумайската църковна кондика 1818–1882*. Предговор, встъпителни статии, съставителство и справочници Йорданка Петкова. С.: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Исторически музей – Търговище, 2006.

⁴⁸ Чилев, П. Старата кондика на Търновската митрополия. – *Сп. БАН, Клон историко-филологичен и философско-обществен*, 3, 1912, с. 149–162; Снегаров, И. Старият Търновски църковен кодекс. – *Год. СУ. Богословски факултет*, 11, 1933–1934, с. 1–60; 12, 1934–1935, с. 1–48; Т. 13, 1935–1936, с. 1–74; Снегаров, И. Нов кодекс на Търновската митрополия. – *Сб. БАН, Клон историко-филологичен и философско-обществен*, Т. 31 (17), 1937, с. 1–181; Снегаров, И. Гръцки кодекс на Пловдивската митрополия. – *Сб. БАН*. Т. 41–42, 1949, с. 179–400; Снегаров, И. Гръцки кодекс на Пелагонийската митрополия. – *Год. СУ*, Т. 25, 1947–1948, с. 1–59.

⁴⁹ В това отношение особено интересна е колекцията от манастирски кондики, съхранявана в Български исторически архив към Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и кондиките на Батошевския, Ки-

лифаревския и Къпиновския манастири, съхранявани във Великотърновския държавен архив. За кондиките на Етрополския и Гложенския манастири вж. Мутафчиев, П. Из нашите старопланински манастири. – В: Мутафчиев, П. *Избрани произведения*. Т. 2. Под ред. на Д. Ангелов. С.: Наука и изкуство, 1973, с. 332–338, 354–355. От особен интерес е публикуваната наскоро кондика на Хилендарския манастир: *Хилендарска кондика от XVIII век*. Представена от Божидар Райков. С.: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и Народна библиотека на Сърбия, 1998.

⁵⁰ Юрданов, Ю. Българската община на гр. София в началото на XIX в. – В: *Сборник в памет на проф. Петър Ников*. С., 1940, с. 536–546; Георгиева, Д. *Шуменска кондика (1808–1822)*. – *Год. музеите от Северна България*. Т. 18. 1992, с. 213–235; *Кондика на Силистренската българска община (1870–1881)*. Силистра, 2006.

⁵¹ Апостолидис, М., А. Пеев. Кондиката на Пловдивския абаджийски еснаф. – *Год. Народната библиотека в Пловдив*, 1928–1929, с. 3–186.

⁵² Владов, В. *Кондиката на Елинското училище в Търново (1820–1844)*. Велико Търново: Ровита, 2012.

⁵³ Най-общо по въпроса вж. у Иванова, С. Християнска и мюсюлманска благотворителност по българските земи, XVI – XVIII в. (документи, участници, институции). – В: Митев, П. (ред.). *Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.)*. С.: ИФ–94, 2003, с. 7–110; За връзките на манастирите с християнското население вж. Тодорова, О. *Православната църква и българите – XV–XVIII век*. С.: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997, с. 183–186; Бур-Марковска, М. Християнското население и православните манастири през османското владичество. – *ИПР*, 1984, № 3, с. 35–53; Christemova, M. Un registre obituaire du Monastère de Bačkovо du XVIIIe siècle. – *Ét. Balk.*, XLI, 2005, № 4, pp. 3–20.

кондики от гледна точка на тяхната типология и развитие във времето. Тук ще отбележим само, че най-ранните славянски образци от този тип, самоназоваващи се с термина „кодика“⁵⁴, кондики⁵⁵, произхождат от диоцеза на Охридската архиепископия – кондиките на манастирите Матка, Слѣпче и Трескавец⁵⁴. Фактът, че от същия географски ареал, а в някои случаи и от същите църковни обители, са запазени и значителен брой поменици⁵⁵, позволява върху техния частен случай да се проследи може би най-добре бавният преход, който се осъществява през XVII и особено през XVIII столетие от единия тип паметник (поменик) към другия (кондика) – еволюция, забелязана още от изследователите на Боянския поменик⁵⁶. В манастирските кондики първоначално се вписват имената на поклонниците и получените от тях суми за различен вид поменавания по време на богослужение, а в тези на по-големите манастири – и реализираните от конкретни монаси по време на таксид приходи. Към тях се прибавят и различен вид записи с летописен характер и описи на манастирски имущества. Постепенно обаче в отделни случаи манастирските кондики започват да се превръщат в сметководни книги на своите обители⁵⁷. В практиката на славянските светогорски манастири очевидно съществено влияние оказва и канцеларският опит на целокупната атонска монашеска общност и на ней-

ните колективни управителни структури⁵⁸ – един все още неизследван, но много интересен аспект. Публикуваната тук кондика, както вече споменахме, има характер преди всичко на дарителски регистър, като не са запазени записи-протоколи от заседания на манастирското братство или преписи от изходяща кореспонденция. Записите, отразяващи важни събития, са като цяло спорадични. В съчетание с останалата относително добре запазена документация на Зографската обител обаче, Зограф. № 231 дава много добра възможност да се анализира, на базата на един конкретен случай, не само как еволюират във времето различните типове манастирски документи, но и как балканските манастирски братства разширяват своята отчетност и регистрацията на своите дейности, и съответно как Модерното време навлиза и на тяхна територия⁵⁹.

Публикуваната тук кондика съдържа изключително ценна информация за членовете на Зографското манастирско братство през XVIII и първите две десетилетия на XIX век, за негови безименни до този момент представители – игумени, скевофилакси, еклисиарси, проигумени, йеромонаси и дякони, за техния принос в живота на обителта, за техните пътувания и контакти, за начина на функциониране на Зограф в условията на идиоритмия, за нивото на образованост на монасите⁶⁰. Впечатляваща е например нарастващата грамотност на монасите в хода на XVIII в. Докато голяма част от вписванията от 40-те – 50-те години на века са написани с неуверена ръка, без подробности и с много колебания в правописа, то записите след 60-те години свидетелстват за хора, които боравят добре с българския език. За съжаление, същото не може да се каже за малкото записи на гръцки, които показват изключително слабо познаване на гръцкия език и неговото ползване на едно по-скоро битово ниво. Не по-малко интересни са сведенията за участието на отделни духовници в изграждането на хра-

⁵⁴ Селищев, Афанасий. *Македонские кодичи XVI–XVIII в. С.*: Македонски научен институт, 1931; *Николовска, Сл.* Кодикот на манастирот Матка. – В: Мошин, В. (уред.). *Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија*. Т. 1. Скопската област. Скопје, 1975, с. 425–463; Угринова-Скаловска, Радмила. За Трескавечкиот кодик. – В: Мошин, В., Л. Славева (ред.). *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*. Т. 4. Грамоти, записи и друга документарна граѓа за манастирите и црквите во Прилепската област. Скопје: Архив на Македонија, 1981.

⁵⁵ Гергова, И. *Поменици от Македония в български сборки*. С.: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2006.

⁵⁶ Станчева, М., Ст. Станчев. *Боянският поменик*. С.: БАН, 1963.

⁵⁷ Вж. например подобни документи на Килифаревския и Къпиновския манастир – ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 79, 120, 123 и др. Такава е и все още непубликуваната кондика на Рилския манастир (АРМ, Библиотека, рк. 2/1), водена от 20 декември 1833 до 6 декември 1887 г., която според вписаното в нея продължила друг тип документ от същия вид, изгорял по време на пожара през 1833 г.

⁵⁸ За архива на Протата вж. напр. Γάσπαρης, Χ. *Αρχείο Προτάτου. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.), 1991.

⁵⁹ За един скромнен пръв пример в това отношение вж. Данова, Н., К. Мирчева, О. Тодорова, С. Иванова. Цит. съч.

⁶⁰ Известен анализ на достъпната ни от тази и другите три кондики информация вж. Пак там.

мове и параклиси на територията на манастира и неговите метоси. Други записи пък хвърлят светлина върху механизмите на израстване в манастирската йерархия. Водени от желанието да обобщим тези разпръснати из страниците на кондиката сведения, опитахме се да ги систематизираме в един приложен към изданието просопографски списък, в който включихме и данни, отнасящи се до споменатите в Зогр. № 231 лица, които почерпахме от други достъпни ни на този етап извори.

От особен интерес за нас бяха податките, свързани с личността на учредилия кондиката йеромонах Атанасий, който е оставил три отделни записа: един от 1734 г., известяващ, че е направил „*Сѣѣа кнѣга глаго́лема кѣн-диѣъ поѣлин(ѣ)ки и словѣн(ѣ)ки и ѡнѡлѣи, латин(ѣ)ки прѣтѣколѡнѣ*“⁶¹; приписка от 21 май 1734 г., съобщаваща за избухнал в Солун голям пожар, при който изгорели Бези хан, Сулу хан и цялата чаршия около безистена⁶²; както и един трети запис от 1735 г., изготвен по повод пристигането на отец Атанасий от Солун, в който се съдържа подробен опис на имената на солунчани от няколко махали на града, дарили пари и вещи за споменавање по време на литургия⁶³. Фактът, че името на Атанасий е свързано със Солун и че по време на събитията, описани във втората и третата приписки, той не се е намирал в манастира, ни кара да допуснем, че е много вероятно да става дума за зографски монах, управляващ метох на манастира в града. Както е известно, Зограф има свои имоти в Солун още преди османското нашествие⁶⁴. Гръцките изследователи, работещи с осман-

ската документация, са категорични, че след завладяването на града от османците в него има 28 светогорски метоха, но никой от тях не може да бъде отъждествен със сигурност с някой от седемдесетте метоха, регистрирани преди 1430 г.⁶⁵. Според учените след завладяването на Солун през 1430 г. Зограф притежава един метох близо до базиликата „Света Богородица Неръкотворна“, който продава през 1569 г. Отново османската документация показва, че през 1697 г. Зограф закупува в пълна собственост една къща в Солун от Димитрис Агору. Тя включва две мансардни стаи, две мазета, чешма и двор. От двете страни обитават християнски семейства (касапинът Алексис и Полизос), а от другите две страни къщата граничи с общинския път. Допуска се, че това е същият недвижим имот с площ 540 кв. м., който намирам в началото на XX в. на стария път „Метони“, между днешните площи „Наварин“ и „Хиподрума“⁶⁶. Има много голяма вероятност точно този да е метохът, в който е резидирал зографският йеромонах Атанасий, учредил кондиката⁶⁷.

Изворът освен това представлява незаменен източник на информация за връзките на обителта с множество селища и ролята ѝ на културно-религиозен център⁶⁸. Тя съобщава кога

⁶⁵ Хекίμογλου, Ε. Μοναστηριακές οικονομικές δραστηριότητες στο οθωμανικό πλαίσιο Άγιον Όρος και Κύπρος. – In: *Athos Memory in the World*, томѣας «Ανάλεκτα», 2009–2010, σ. 65.

⁶⁶ Γεωργιάδου-Τσιμίνο, Κ. Οθωμανικές πηγές. Έγγραφα από το Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας. Τέλη 17ου αιώνα. – Στο: Χ. Παπαστάθης & Ε. Хекίμογλου (επιμ.). *Η Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Η οθωμανική περίοδος*. Τόμος δεύτερος, ημίτομος πρώτος. Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 349–350; Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Τ., Ε. Хекίμογλου. *Κτηματολογικές πηγές. Θεσσαλονίκη – τέλη 19ου, αρχές 20ού αιώνα. Σειρά Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*. Τόμος δεύτερος, ημίτομος δεύτερος. Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 243, 257.

⁶⁷ По-подробно за връзките на манастира със Солун, вж. Данова, Н. Зографската обител „Св. Георги Победоносец“ и Солун. – В: Константинова, Ю., Н. Данова, Й. Желев (ред.). *Солун и българите: история, памет, съвремие*. С.: БАН – Институт за балканистика с Център по тракология, 2019, с. 15–61.

⁶⁸ За съжаление, кондиката не предоставя конкретни данни за метосите на манастира на територията на Османската империя и извън нея. Някои вписвания за закупуване и даряване на цели или части от къщи в

⁶¹ Зогр. № 231, л. 2r.

⁶² Пак там, л. 1r. Пожарът е споменат само в една еврейска хроника и за него лаконично се съобщава в историята на еврейската общност в града. Вж. описанието на David ben Judah, He-Hasid с дата 17 май 1734. – https://exhibitions.cul.columbia.edu/exhibits/show/hebrew_mss/communities/x893_k13, консултиран последно на 25.04.2019 и Рѣзал, П. (Ιωσήφ Νεχαμά). *Θεσσαλονίκη η περιπόθητη πόλη*. Θεσσαλονίκη: Νησίδης, 1997, σ. 136.

⁶³ Зогр. № 231, л. 4r. Прави впечатление, че същите имена със същия почерк са вписани в един от помениците на манастира – вж. Поменик № 228, л. 82r, 86r. Очевидно става дума за паралелно вписване в поменика, който се използва при богослужение, и в кондиката като финансово-отчетен документ.

⁶⁴ Павликианов, К. *Зограф...*, с. 24–27; Pavlikianov, K. *The Mediaeval...*, p. 39, 152–158.

и от кое селище са пристигнали поклонници в обителта, кой духовник ги е довел и какви суми са оставили те. В кондиката се съдържат данни за изплатени от различни лица суми за „протеси“ (πρόθεσις) или „проскомидия“ (т.е. част от светата евхаристия, по време на която свещеникът приготвява светите дарове за освещаване и споменава записаните за помен имена), както и за „парусия“/„парошия“, „παρουσία“ или още „парисия“/„παρησία“ (споменаване на живи (за здраве) или на починали особено заслужили към църквата християни през цялата година при тържествено архиерейско богослужение). Множество имена са записани и за „сарандари“ – „малки“ и „големи“, т.е. за дар за църквата за споменаване на починали, което се чете ежедневно до четиридесетия ден от смъртта им⁶⁹. Включени са данни за изплатени от различни лица суми, както и за различни дарения в пари или предмети, направени от вярващите от Видин, Лом, Пазарджик, Плевен, Пловдив, Русе, Самоков, Свищов, Силистра, София, Тетевен, Търново, Битоля, Велес, Истанбул, Пирот, Солун, от селища отвъд Дунав, а също и от някои гръцки острови, както и от селища от Мала Азия като Смирна и пр.⁷⁰. Присъствието на множество женски имена в кондиката се обяснява с донасянето на съответните дарения от близки на тези жени поклонници или с връчването на даренията на представители на обителта в споменатите селища.

Въобще, Зографската кондика е един изключително ценен извор за социалната и социокултурната история. Тя „населява с хора“ българския XVIII век. Тя открехва възможността да научим имената на част от личностите, участвали в онези сложни явления на натрупване във всички сфери на живота от това

столетие, които в края на краищата довели до навлизането на обществото ни в модерността. Тя предоставя масов именен материал за епоха, за която до този момент разполагахме с подобни данни главно от османотурските данъчни регистри или от изворите на гръцки език⁷¹. От нея получаваме конкретни сведения за професията и финансовите възможности на представители на множество български селища. Тя ни дава възможност да добием представа за мобилността на хората от онова време, както и за мрежата от разнородни контакти, функционираща през тази епоха на важни трансформационни, включително и национално-образуващи, процеси. Изворът уплътнява фона, на който протича дейността на някои известни личности, работили за утвърждаването на българската национална идентичност – Партений Павлович, Йосиф Брадати, Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, и помага да ги видим сред техните съвременници, а не като „самотни“ фигури в своето време. Зографската кондика, освен това, предоставя богато градиво за наблюдения върху еволюцията на българския език и ще обогати с нов материал проучванията в областта на диалектологията, палеографията, ономастиката и историческата география⁷².

* * *

При работата ни по подготовката за публикация на кондика Зогр. № 231 се опирахме на данните от още няколко ценни извора – кондики на Зограф, съхранявани в библиотеката на манастира под номерата 55, 245 и 246, които отчасти съвпадат хронологически с кондика Зогр. № 231. Използвахме също и помениците на манастира №№ 228, 229, 230 и 233 – списъците с имената на ктитори, на духовни и светски лица дарители на манастира, които биват четени по

отделни селища биха могли да бъдат разглеждани като първи стъпки в тази посока, но не са достатъчни за по-съществени изводи.

⁶⁹ Геров, Н. *Речник на българския език*. Фототипно издание. Ч. 4. С.: Български писател, 1978, с. 311; Ч. 5. С., 1978, с. 120; Бончев, А. *Църковнославянска граматика. Речник на църковнославянския език*. С.: Синодално издателство 1952, с. 176, 198. За тези практики вж. Поп Георгиев, Йордан. Материали по църковната борба. – *Сб. НУНК*, 22, 23, 1906–1907, с. 27.

⁷⁰ За един скромнен поглед върху географията на поклонничеството вж. Данова, Н., К. Мирчева, О. Тодорова, С. Иванова. Цит. съч., с. 372–374.

⁷¹ Тук имаме предвид кондиката на Пловдивския абаджийски еснаф и дневника на йерусалимския патриарх Хрисант Нотарас. За тези извори вж: Апостолidis, М., А. Пеев. Цит. съч.; Данова, Н. България и българите в гръцката книжнина – XVII–XIX в. С.: Парадигма, 2016, с. 73–114.

⁷² На тази многостранна информация, която се съдържа в кондиката, се спираме подробно в нашата студия Данова, Н., К. Мирчева, О. Тодорова, С. Иванова. Цит. съч., с. 350–412.

време на богослужението за здраве и спасение на живите от тях или за вечна памет на онези, които са вече покойници. Консултирани бяха и дигитални копия на някои Хилендарски поменици, за предоставянето на които благодарим на монасите от Хилендарския манастир и на Hilandar Research Library – Resource Center for Medieval Slavic Studies в Ohio State University (Columbus, Ohio).

Структурата на публикацията е съобразена с изискванията за научно издание на писмен паметник: увод, наборен текст, факсимиле, осъвременен текст и справочен апарат. Уводните думи представят самия паметник и неговото значение като извор. Наборният текст следва максимално точно оригинала с всички негови особености, като се придържа към последователността на вписванията и служебната фолиация. Чисто графически невинаги бе възможно да се спази подредбата на оригинала, но тъй като паметникът е предаден изцяло фототипно, видът на всяка страница проличава от факсимилното копие. Датите на съответните вписвания са по оригинала, като в случаите, в които датите са предадени с букви, техният цифров израз се дава в осъвременения текст. Несигурните разчитания на текста са означени с бележка „sic“ в прави скоби. Разчитането е снабдено с археографски бележки под линия в случаите, в които не е било възможно всички особености на оригинала да бъдат предадени в наборния текст. Преводът на съвременен български език, от своя страна, е придружен с исторически коментар за споменатите лица, топоними и събития.

Справочният апарат включва споменатата вече просопография, както и показалец на географските имена, предметно-тематичен показалец и речник на непознатите, остарели и чужди думи. Справочният апарат препраща към служебната фолиация на кондиката, като всички думи са предадени според новия правопис. Показалецът на географските имена включва названия на селища, държави, континенти, морета, реки и историко-географски области. Топонимите са подредени по старите наименования с всички техни варианти, споменати в извора, а към съвременните имена са направени препратки. При наименования на географски обекти на територията на България е пояснено в коя административна област попадат, а за

тези извън територията на България са посочени държавите, в които се намират. Когато една и съща дума е изписана в две и повече форми, в терминологичния показалец е възприета формата, която се употребява днес, със съответната препратка. В речника на непознатите, чуждите и остарелите думи не са отразени популярни чуждици, незаменени и досега с равнозначни български еквиваленти, както и разчетени под голямо съмнение и неотъждествени с правилната форма лексеми. Част от употребените чужди думи и термини са многозначни и подробното им и многоаспектно представяне би утежило речника.

Разчитането и наборът на кондиката са извършени от Надя Данова (л. 1–20), Кета Мирчева (л. 21–102, 121–203) и Олга Тодорова (л. 103–120). Просопографията и коментарите са направени от К. Мирчева, проверката и редакцията на разчитането и преводът на текста са дело на Димитър Пеев, а речникът на непознатите, чужди и остарели думи и показалците – на Светлана Иванова.

Благодарим на проф. д-р Андрей Бояджиев и свещ. Козма (Красимир) Поповски, които снеха водните знаци на кондиката. Особена признателност дължим на библиотекаря на Зографската света обител йеродякон Атанасий за предоставените ни важни за подготовката на настоящото издание материали, както и за многото консултации и справки в хода на подготовката на кондиката за печат.

Съставителите

[На гърба на предната корица]

[Ръкопис]

Забелѣжка : Следующитѣ листа сж откъснати:

76, 80, 82, 83, 104, 105, 109, 133, 146, 150, 151, 179,
192, 193, 194

[Машинопис] 231. Зографска кондика от XVIII в.

217 листа, хартия, № 229 III з 4.

[л. 1r] АВАА.В Кондѣѣ словѣнскѣ аналѣи протѣкѣнь.

Въ лѣто 1734 мѣа маина ка вторнѣкъ вѣчрь бѣтъ велѣики
пожаръ ѿ солѣнь погорѣха безѣи ханъ сѣлѣ¹ ханъ ѿ свѣ чаршиа ѿколо
безѣтено ѿ погорѣха жидѣвскѣ дѣмове 1072² 4 дѣв ѿ рѣкодѣлѣици жидѣ-
вскѣ ѿ сѣтъ. ѿ хртѣанѣ погорѣ прѣхвалѣною цркъвь сѣти минѣ со свѣ
ѡгрѣда ѡколо сѣти минѣ бѣ³ ѡдѣи то бѣт нѣзѣ⁴ бжѣи грѣ рѣи
нашѣ та бѣ тѣе цѣта ѡ солѣнь

Αθανάσιος ιερομόναχος

[друга рѣка]

αρσεν

[друга рѣка]⁵

Стаматъ ѿ Родостѡв

[друга рѣка]

ѡрта кѡй
кѡста прѣ
димитракъ прѣ
брѣткѣ сѣ
генѣргѣа сѣ
газа ѣереа сѣ
никѡла сѣ
бойѣо сѣ

[друга рѣка]

Азѣ⁶

П Стоянъ

Стоянъ Рѣде

[друга рѣка]

ѿсидѡронъ гроша 38

¹ Първоначално имази, зачертано и поправено на сѣлѣ.

² Първоначално изписано с арабски цифри, след това зачертано и отново изписано над реда вляво.

³ Следва дѣ – зачертано.

⁴ Буквите нк са изписани с лигатура.

⁵ Със същата рѣка и същото мастило малко по-долу, встрани от следващия запис, е изписано „С171“, „С
с“ и „000 000“.

⁶ Азѣ изписано с червено мастило.

На гърба на предната корица има късна ръкописна бележка: „Следните листове са откъснати: 76, 80, 82, 83, 104, 105, 109, 133, 146, 150, 151, 179, 192, 193, 194“, последвана от залепен етикет с надпис – машинопис: „231. Зографска кондика от XVIII в. 217 листа, хартия, № 229 III з 4.“

абаа. в Кондика, на славянски анали, протокол¹

[л. 1r]

През 1734 г. на 21 май, вторник вечер имаше голям пожар в Солун, изгоряха Бези хан, Сулу хан и цялата чаршия около безистена, изгоряха също така 1072 еврейски къщи и 600 еврейски работилници. И на християните им изгоря преславната църква св. Мина с всички постройки около св. Мина – 60 одаи². Това беше Божие наказание заради нашите грехове. Такава беше тази беда в Солун.

Атанасий йеромонах

[друга ръка]

Арсен

[друга ръка]

Стамат от Родосто³

[друга ръка]

Ортакой⁴

Коста – проскомидия⁵

Димитрак –проскомидия

Братко – сарандар⁶

Георгия – сарандар

Газа йерей – сарандар

Никола – сарандар

Бойчо – сарандар

[друга ръка]

Аз

П Стоян

Стоян Раде

[друга ръка]

Исидор – 38 гроша

¹ Анали (лат. *annales* – летописи, от *annus* (година) или *annalis* – годишен, т.е. който продължава година); протокол (виз. гр. *πρωτόκολλον* – първи лист, залепен на ръкопис, лат. *protocollum* – първи лист в том, върху който се изписва съдържанието).

² Стаи, тук най-вероятно става дума за помещения, в които нощуват ергените от дюкяните и работилниците, разположени около църквата „Св. Мина“.

³ Дн. Текирдаг, гр. в Турция.

⁴ Не е ясно дали става дума за Ортакой, дн. квартал на Истанбул, или Ивайловград, гр.

⁵ Проскомидията (гр. *προσκομιδή*) е първата част от божествената литургия, по време на която се приготвят даровете (виното и просфората) за извършване на тайнството евхаристия. В случая се има предвид запис за споменаване името на православния християнин в тази част от литургията.

⁶ Сарандар (гр. *σαραντάρι*) – четиридесетдневно четене на Псалтира за упокой на душата на новопредставен покойник или за здраве на жив.

[л. 2r] [друга ръка]⁸[illegible]

[друга ръка]

Стояне Стояне

Сїѧ кнѣга глаго́лемая¹³

⁸ Листът започва с тясна заставка в плетеничен стил, изпълнена със същото мастило като текста.

⁹ Следва ѝл – зачертано.

¹⁰ Преди последната сричка има две задраскани букви.

¹¹ Преди думата има една задраскана буква.

12 B.M. &

¹³ Следва с черно мастило стара пагинация: 2.

Тази книга, наречена на елински кондикс, на славянски – анали, на латински – протокол, аз непотребният и най-незначителен от всички, виждайки, че нямаха такава книга в Зографския манастир, уредих тази книга да стои в съсъдохранителницата⁸, за да се описват пътниците⁹, кой какво донася, кой и от кое място. И така да се описва: през еди-коя си година дойде този и този от еди-къде си и донесе толкова лева¹⁰, такива вещи при съсъдохранител¹¹ еди-кой си, при игумен еди-кой си и при дикей¹² еди-кой си. И така да се подписват всички, които са там и виждат, когато се предава пътнината¹³. И да се описват имената, колко парусия¹⁴, колко общи лист¹⁵, колко проскомидия и тогава да се подпишат отдолу всичките – скевофилакът как е приел, игуменът¹⁶ и кои проигумени¹⁷, и при кой дикей, и при кои старци¹⁸ и при който се намира тук в манастира. Така да бъде до средата на тази книга, а от средата [да се описват] поклонниците – кои откъде са дошли, от кой град и от кое село и [никой] да не смее да опише някое име на някой друг лист, където е описан друг град.

[друга ръка]
Стояне, Стояне...
Тази книга, наречена...

⁸ Помещение, в което се съхранява църковната утвар и другите ценности на манастира, включително реликвите.

⁹ Т.е. таксидиотите. В записите в Зографската кондика се вижда определена тенденция да се избягват гръцките понятия и да се предават със славянски. По тази причина предпочетохме да ги запазим и в превода, но тъй като в българския език „пътник“ вече не е равно на „таксидиот“, а и едва ли някога е било, тук уточняваме, че във всички случаи, в които се споменават „пътник/-ци“ и „път“/„пътнина“, става дума за „таксидиот/-и“ и „таксид“ – пътуващите монаси, събиращи средства за манастирите си, и събраната от тях сума.

¹⁰ Това е едно от най-ранните споменавания на „лева“ като парична единица в документи от епохата. Допускаме, че вер. писачът има предвид т.нар. лъвски (еседи) грошове (осм.-тур. *esedi gurus* или *aslanlı gurus*), т.е. холандски талери. Вж. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, s.v. ‘Akçe’ (H. Sahillioğlu) – TDVİA, s.v. ‘Akçe’ (H. Sahillioğlu), достъпна на <https://islamansiklopedisi.org.tr/esedi>, консултирана 20.02.2020 г. Вж и Λιάτα, Ε. *Φλώρια δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15^{ος}–19^{ος} αι.* Αθήνα: Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 1996, σ. 155–157.

¹¹ Славянски термин, равнозначен на гръцкия скевофилак (гр. *σκευοφύλαξ/σκευφύλακας*). Църковна длъжност; монах, пазител на сакралните предмети, църковната утвар и съкровища, вкл. реликвите. В Зографската кондика, особено в по-ранните записи, се наблюдава предпочитание към славянския термин.

¹² Дикей (от гр. *δικαίος* – справедлив) – избран ръководител и настоятел на монашеска община на Атон.

¹³ Има се предвид сумата от таксида.

¹⁴ Поръчана и платена литургия.

¹⁵ Вписване на името в поменика на манастира за споменаване по време на литургия.

¹⁶ Игумен (гр. *ηγούμενος*) – избран ръководител, настоятел на православен мъжки манастир.

¹⁷ Монах, който вече е заемал длъжността игумен.

¹⁸ Монаси, включени в управата на манастира.

[л. 3v] [друга рѣка]
ѣаѡмѣ мѣа юлѣа ѡ
вѣ то вѣмѣ прѣиде Кѣ³¹ попѣ аѡанасѣа ѡ солѡнѣ и прѣаде
пѣтъ .ѣ. гѣ

[друга рѣка]
Χρηστο γαλασιο

[друга рѣка]
ѣаѡмѣ ѡ мѡдовлахѣа прѣмгомень
сѡвва ѡсѣм стотѣни грѡша принес
прислати

[друга рѣка]
ѣаѡмѣ мѣа ноѣмѣе ѣ
вѣ то вѣмѣ прѣиде Кѣ аѣсѣний
и попѣ аѣаѣѣ ѡ вѣрдарско поле
и принесоха пѣтнина ѣаѣн грѡша
мѣц ноѣмѣѣа ѣа

ѣаѡмѣ³² вѣ то прѣиде попѣ сѡвва ѣеромѡнѣа и стѣриѣ
христѡфѡрь и прѣдоха пѣтнѣна ѣн грѡша
и на старѣцѡтъ цѡ вѣше дѣлѣнѣ и плати

³¹ Кѣ е изписано с лигатура.

³² мѣ е написано над ѣаѡ.

1734, 6-и юли, тогава дойде кир поп Атанасия от Солун и предаде пътнина 500 гроша.

[л. 3v]

[друга ръка]

Христо Галасио³²

[друга ръка]

1748 проигумен Сава донесе осемстотин гроша, изпратени от Молдовлахия³³.

1747, 20-ти ноември.

По това време дойде кир Арсений с поп Акакий от Вардарското поле и донесоха пътнина 1250 гроша, месец ноември, 11-ти [ден].

1748, по това време дойде поп Сава йеромонах със стареца Христофор и предадоха пътнина 250 гроша и плати на стареца, каквото му дължеше.

³² Вер. Галасецът, т.е. от Галац.

³³ Дунавските княжества Влахия и Молдова.

[л. 4r] [друга рѣка]

Въ лѣто ҃҃҃҃҃҃҃ 1735 мѣца априліа 21 днѣ
пріиде по́пъ а́дана́сїа ѿ [с]о́лѣнь³³ и принесе млт[и]на
ѣ со́тъ лѣва йго́нь³⁴ 500 γρόσια, и принесе е́но ди́ко-
по́тирон³⁵ за рѣ 115 грѣ писѣ на потіръ пи́ете
ѿ неѣ свѣи, на ди́косо пріимѣте и іа́дїте, принесе
и придаде то́гда вѣши съсѣдохрани́тель іже въ іеро[мо́нѣ]³⁶
ха́ци кѣ́ данїїль, и ди́кенѣ прои́гѣмень по́ кѣ́ стѣфа́нь
и ѣе́ еѣ́ імена цю́ принесе, и прінесе е́нѣ по́сѣъ ч[с]тън]сѣ³⁷ 10

гроша

ма́рїа дала

маха́ла сѣ́и нико́ла	сѣ́и а́дана́сїа	и панагѣ́да	
про́дисес	40 ли́торга	40 ли́торга	про́деси
дома́кѣ	димѣ ма́рѣда	хри́то	фе́нга
софи́на	але́ѣиѣ	а́дана́сїѣ	а́го́рѣ
а́го́рѣ	а́врам би́ки́на	дома́	а́ѣкена
ма́рѣда	па́лкѣ	дими́трїѣ	
ха́ци златѣ	а́врам би́ки́на	ко́зни	іа́саф мо́н
ко́зни	ката́ко́зни	па́рѣсїи	са́чїста па́ндази
клеопис мо́нѣ	би́чина	іо́уа́нѣ	а́ѣкена
стана	ко́зни	панаі́отѣ	
зафи́ра	ката́ко́зни	а́дана́сїѣ	панагѣ́да
мпо́хѣро	ма́ноіль	а́врамби́кина	іо́уа́нѣ
пара́ѣевѣ	ба́ла́сѣ		конди́ло
ма́рѣда	сма́ра́ида		сѣ́и ко́ѣа́нїе
ма́рѣда	кѣ́рїа́зи	ѣ́пци ли́	а́гѣлі́на
ѣ́пци ли́тѣ	ѣ́евї	ге́ѡргїѣ	ге́ла
ха́ци іо́уа́нѣ	триа́ндо		ѡ́алван
хри́тѣ	ко́ѣа́нѣи́нѣ		ка́мари
іо́уа́нѣ	па́лкѣ		ѿ іа́нїна дими́трїѣ
ге́ѡргїѣ	пи́ ге́ѡгїа́ про́		
пери́зи			
ло́лѣда ³⁸			

³³ Повреда в листа. Допълнено по подразбиране.

³⁴ От грѣцки ἰγούιν – сиреч, именно.

³⁵ Последната буква е грѣцка – ν.

³⁶ Повреда в листа. Допълнено по подразбиране.

³⁷ Повреда в листа. Допълнено по подразбиране.

³⁸ Зачертана буква преди думата. След думата стара библиотечна номерация с черен молив: 4.

[друга ръка]

През 1735 година, месец април, 19-ти ден дойде поп Атанасия от Солун и донесе милостиня 500 лева, сиреч 500 гроша, донесе и един дископотирон³⁴ за 115 гроша. На чашата³⁵ пише: „пийте от нея всички“, а на дискаса³⁶: „вземете и яжте“. Донесе ги и ги предаде. Тогава беше съсъдохранител йеромонах хаджи кир Даниил, а дикей – проигумен поп кир Стефан. Тук са имената³⁷, които донесе, и донесе един честен пояс³⁸ – 10 гроша, [които] дала Мария.

махала свети Никола³⁹**протеси 40 литорга⁴¹**

Томако Димо Маруда
 София Алексио
 Агору Аврам Бикина
 Маруда Палко
 хаджи Злато Аврам Бикина
 Козни Катакозни
 Клеопис монах Бичина
 Стана Козни
 Зафира Катакозни
 Бохуро Маноил
 Паракево Баласо
 Маруда Смараида
 Маруда Кириязи
Общи лист Псеви
 хаджи Йоано Триандо
 Христо Костандино
 Йоано Палко
 Георгио Георгия писа проскомидия
 Перизи
 Лолуда

парусии

Йоано
 Панаиото
 Атанасио
 Аврам Бикина

Общи лист

Георгио

свети Атанасий и Панагуда⁴⁰**40 литорга**

Христо Фенга
 Атанасио Агоро
 Тома Дукена
 Димитрио Йоасаф монах
 Козни
 Фенга Сачиста⁴³ Пандази
 Костанди Дукена

Панагуда

Йоано

Кандило

Зафири

Елени

Перизи

Анастасия

Петра

Богоя

свети Костандие⁴⁴

Агелина

Гела

Оалван...⁴⁵

Камари

Димитрио от Янина

³⁴ Църковен термин в православната църква, който свързва в едно двата свещени съсъда – потира и диско-са, където се полагат „честните дарове“ – тялото и кръвта на Спасителя.

³⁵ Т.е. на потира – чаша с високо дъно, обикновено от злато, сребро или олово, в която се извършва освещаването на виното и превръщането му в кръв Христова.

³⁶ Малко кръгло блюдо, на което по време на литургията се освещава хлябът.

³⁷ Т.е. имената на хората, които са записали различни църковни треби.

³⁸ Най-вероятно малко парче плат, което е било в съприкосновение с Честния пояс на Божията майка, който се съхранява в манастира Ватопед на Атон.

³⁹ Махалите на Солун до 1912 г. са Свети Мина, Света Теодора, Митрополия, Нова Богородица, Свети Константин, Свети Никола, Лагудианис, Манастир Влатадон, Ипапандис – Сретение Господне, Панагудас – Малка Богородица, Панагиас Дексиас – Богородица Доброжелателна, Свети Атанасий. За тях вж: Βακαλόπουλος, Αλ. *Ιστορία της Θεσσαλονίκης 315 Π. Χ – 191*. Θεσσαλονίκη: Έκδοση Εταιρείας των Φίλων της Βυζαντινής Μακεδονίας, 1947, σ. 103.

⁴⁰ Махали на Солун. Панагуда по името на едноименния храм – т.е. Малка Богородица. Тъй като записът е организиран в колони по махали и вид треби, за улеснение на читателя при превода сме маркирали махалите с получер шрифт, а требите – с курсив.

⁴¹ Т.е. сарандара.

⁴² Протеси (гр. *πρόθεση*) – вписване на името на християнина за споменаване по време на литургия.

⁴³ Вер. пояснение, че Пандази е от Сачиста, т.е. Сятища, гр. в Гърция.

⁴⁴ Свети Константин, махала на Солун.

⁴⁵ Краят на листа е прояден и не се вижда краят на името. Може би е от гр. *αλβανίτης*, т.е. „албанецът“.

[л. 102v] [друга рѣка]

1766 аугѣста 10 Дня

Прїїде проїгѣмѣ Кѣ Ігнатїи ѿ мало-
росїи и принесе таѣи: ѡспри гѣови

грѣ 2000²⁹³

и црѣковнѣ ѡтварей за три Кесїи

[друга рѣка]

При сихъ же седмї кесахъ далъ еще на новѣю цркви пѣтарицѣ
песотъ гроша, и По прошенїю ѿца скевофїлаѣа Кѣ арсениа далъ еще
за каламарїю петъ сотї грѣ, за ѡбщїи долгъ.

и въ, 1768^m, годѣ, и дѣчи въ молдавїю со ѡцѣмъ аданасїемъ далъ еще
петъ сотинъ гроша, и еще далъ ѡцъ вышеѡписаннїи. триста и пѣдесѣ грѣ

[друга рѣка]

[и?] прежде сегѣ и малоросїи, ѿ велѣ, ѿ пїротъ

Предѣ оу монасїрь гѣови ѡспри хїлїадѣ

десѣсотъ грѣ:~ Маски 6 кѣ 1 пѣиръ

килїми 3 и прѣчи вѣщи грѣ: 600

[друга рѣка]

ѣтера парѣдосев скамвез στην орμηλια να βαλομεν γρόσια 1000

[друга рѣка]

и въ, 1775, мѣ годѣ, по ѡкѣчанїи послѣшанїя въ молдавїи

ѡдалъ цѣтъ ѡцѣ Архїмѣдритѣ Кѣ акакію за направѣ

Поразоренїи Мѣтра Кѣпрїяна, шесть кесїи, и гѣовыхъ ѡспрѣ

пѣтъ кесїи, и две кеси за виноградъ,

и въ, 1776^m, годѣ по прошенїю всегѣ собора монастирскогѣ

доправихъ въ градѣ Кїевѣ, скитскихъ ѣрновирскї

денги, и вѣщи, и книги, и сѣбѣхъ денегъ даденѣ въ мѣтырѣ

тѣисѣчу грошей.

и дозде по исчисленїю Господина Ѡца скевофїлаѣа нашегѣ

кврѣ арсениа, чинитъ предаденїхъ Ѡцѣмъ проїгѣменѣ игнатїѣ

въ мѣтрѣ тридѣсятъ кесїи; почѣмъ и подписѣся свое-

рѣчнѣ

ѡзѣ скофулаѣ нѣ ζωγραφου αρσενιος

²⁹³ Цифрата е подчертана.

[друга ръка]

1766, август, 10-ти ден.

Дойде проигумен кир Игнатий от

Малорусия и донесе таксид пари в брой

2000 гроша

и църковна утвар за три кесии.

[друга ръка]

Към тези седем кесии даде още петстотин гроша за новата

църква Портарица⁴⁹⁴ и по молба на отец скевофилакс кир Арсений даде още

петстотин гроша за Каламария⁴⁹⁵ за общия дълг,

и през 1768 година, като ходи в Молдавия с отец Атанасий, даде още

петстотин гроша, и още триста и петдесет гроша даде гореспоменатият отец.

[друга ръка]

И преди това [което предаде] в манастира

от Малорусия, от Велес и от Пирот пари в брой

хиляда и деветстотин гроша; 6 мъски, 1 кон, потир,

3 килима и други вещи: 600 гроша.

[с друга ръка, добавено между редовете]

Други 1000 гроша даде да поставим на Ормилия⁴⁹⁶ столове.

[друга ръка]

И през 1775 година, след приключване на послушанието му в Молдавия

дал сметка на отец архимандрит кир Акакий за възстановяването

на манастира Киприяна⁴⁹⁷ след разорението му шест кесии и пари в брой

пет кесии и две кесии за лозето.

И през 1776 година по молба на целия манастирски събор

досъбрах в град Киев скитските, Черновирски⁴⁹⁸ пари

и вещи, и книги, и от тези пари са дадени в манастира

хиляда гроша.

И дотук, според изчисленията на господин отец нашия скевофилакс

кир Арсений, предадените в манастира [пари] от отец проигумен Игнатий

правят тридесет кесии, поради което и се подписа собствено-

ръчно:

Аз, скевофилакс на Зограф, Арсений

⁴⁹⁴ Най-вероятно за храма „Успение Богородично“, построен през 1764 г. Не е ясно дали названието „Портарица“ е свързано с местоположението на църквата, която по това време се намирала съвсем близо до входа на манастира (манастирската стена тогава обхващала по-малка площ в сравнение със сегашния вид на двора на Зограф), или се е търсела някаква аналогия с подобния параклис на Портатитиса в манастира Ивиرون, където се съхранява и прочутата чудотворна икона със същото име.

⁴⁹⁵ Т.е. за метоха на Зографския манастир там. По-подробно за него вж. Мердзимекис, Н. Сведения за метосите на манастира „Св. Зограф“ на Халкидическия полуостров през XVI–XVII в. – В: *Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 459–471.

⁴⁹⁶ За църквата в метоха на Зографския манастир в Ормилия. По-подробно вж. Мердзимекис, Н. Цит. съч.

⁴⁹⁷ От 1698 г. с хрисовул на Йоан Антиох Константин войвода манастирът Киприяна е дарен на манастира Зограф, който го управлява като свой имот – вж. *Actes de l'Athos. IV. Actes de Zographou*. Publ. par W. Regel, E. Kurtz et B. Koroblev. Санктпетербург: Типография Императорской Академии наук, 1907, XII, с. 185–187.

⁴⁹⁸ Скитът „Черни вир“, чиито монаси били предимно казаки руси и украинци, бил създаден към Зографския манастир през 1747 г. с пожертвованията на потомъка на хетмана Оливер Голуб (Григорий Остапович Голубенко), който, след като приел монашество в Киево-Печорската Лавра, се установил на Атон. Вж. по-подробно у Шумило, С. „Духовное Запорожье“ на Афоне. Малоизвестный казачей скит „Черный вир“ на Святой горе. Киев: Издательский отдел Украинской Православной Церкви, 2015; Павликианов, К. История Афонского Зографского скита „Мавровир“ (Черный вир) – неизвестные болгарские свидетельства из архива Зографского Святогорского монастыря. – *Ét. balk.*, 2019, № 2, pp. 351–389.

[illegible]

Ойсу $\frac{1}{2}$ нига тасоқламчи